

BATI KÖKTÜRK VE ORTA ASYA BOZKIR HANLIKLARININ SİKKELERİNDEKİ DAMGALAR

Gaybullah BABAYAR*

Özet

Batı Köktürk Kağanlığı (568-740), Çaç (Taşkent) bölgesindeki eski şehir kalıntılarında bulunan Soğdca bronz sikkelerde, sadece Köktürkçe unvanlar ve hükümdar isimleri yer almamaktadır. Eski Türklere özgü fiziki yapıyı da yansıtan bu sikkeler, bulundurduğu damgalarla birçok sembolik işareti kendinde saklamıştır ve bu açıdan, döneminin siyasî ve kültürel hayatını yansıtacak bilgileri ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Batı Köktürk Kağanlığı, Damgalar, Sembolik İşaretler, Taşkent, Fergana, Soğd, Toharistan, Eski Türk Hanlıkları.

WESTERN TURKIC KHAGANATE AND THE MARKS ON THE COINS OF CENTRAL ASIAN OASIS STATES

Abstract

Bronze coins which were found in the ruins of the old city which was located in Tashkent (Chach) territory by the Western Turkic Khaganate has not only Turkic titles and the names of khans. These coins reflect the physical structure that belong to Turks preserve various symbolic signs thanks to this marks. In this respect, they provide the knowledge which would reflect the political and cultural life of the period.

Keywords: Western Turkic Khaganate, Marks, Symbolic Signs, Tashkent, Fergana, Sogdia, Toharistan, ancient Turkish dynasties.

Giriş

Türkoloji'nin tanınmış bilginlerine göre, Türk uygarlığının Orta Asya tarih sahnesine çıkışı, Köktürk Kağanlığı dönemine denk gelir. Milâttan önceki bin yılın son çeyreğinde, Hun

---

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, El-Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü, (Taşkent), E-mail: gaybullah@mail.ru

İmparatorluğu'nun kuruluşundan Köktürk Kağanlığı'na dek geçen zaman diliminde Avrupa Hunları, Ak Hunlar (Eftalitler) gibi birçok Türk asıllı devlet ortaya çıkmıştır. Ancak bu devletlerden günümüze çok az şey ulaştığı için onların tam anlamıyla muayyen bir uygarlık düzeyinde olmadıkları düşünülmektedir.

Köktürkler, güçlü oldukları dönemlerde doğuda Kore, güneyde Çin ve Tibet, güneybatıda Hindistan ve İran, batıda ise Bizans ve Doğu Avrupadaki Avar Kağanlığı ile sınır komşusu olmuştur. Köktürklerin, kendilerine özgü yönetimleri, toplumsal-kültürel yaşamları olduğu, yazıtlarının yanı sıra isimleri zikredilen toplulukların kültür ve uygarlıklarından doğal olarak etkilendikleri ve bu etkileşimle kendi uygarlıklarının yükselmesine de zemin hazırladıkları bilinmektedir. Ayrıca Köktürkler, söz konusu bölgelerin iktisadî ve kültürel yönden gelişmesine katkı sağlamışlardır. Yani, birbirlerine uzak olan doğu ve batı ülkelerinin kültür alışverişi Köktürkler aracılığıyla olmuştur. Bazı bilgilere göre, Sasanlı, Bizans, Tang gibi o dönemin güçlü imparatorlukları Köktürk İmparatorluğu var oldukça yükselmiş, Köktürklerin bu coğrafyada yaptıkları ticaretin duraklamasıyla da çökmüştür.

Köktürk Devleti'nin kurulması, neredeyse tüm Türk ve Orta Asya toplumlarını bir araya getirdiği gibi, Türk uygarlığını oluşturan unsurların gelişiminde de önemli rol oynamıştır. Bu unsurlar, o dönemin anayasası diyebileceğimiz Türk Töresi, Eski Türk-Runik yazısına dayanan ortak edebî dil, bölgesel yönetim merkezlerinin yanı sıra zanaat ve ticaretin var olduğu yerleşik tarım ve şehir kültürü (özellikle Batı Köktürklerinde), bir de tüm Türklerin manevî kültürünün temelini oluşturan Kök Tanrı inancıdır. Ayrıca kağanlıkla biçimlendirilen veraset sistemi de dönemin en etkin askerî-siyasî yönetim sistemlerinden biridir. İşte bu sistemle, devletin iç güvenliği ve yeni toprakların fethedilerek Kağanlık topraklarına katılması sağlanmıştır. Böylece Türk toplulukları, kendi tarihinin gelişim çizgisinde yeni, kuvvetli bir askerî-siyasî örgüte sahip olup Çin, Tohar, Hint, İran (Pers, Sogd, Baktrî) ve Bizans uygarlıklarından etkilenecek örnek bir uygarlık meydana getirmiştir. Bu uygarlık, doğuda Büyük Okyanus'tan batıda Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan ve Avrasya'nın uçsuz bucaksız topraklarını yurt kılan tüm Türk boylarının kültürel kimliğinin başlıca işareti olmuştur.

Bu uygarlığa dair bilgileri, Moğolistan'daki Orhun Nehri'nden Doğu Avrupa'ya, yani Avrasya'nın birkaç bin kilometrelik köşesine kadar, Güney Sibiryadan Sirderya ve Amuderya kıyılarına kadar uzanan topraklarda numuneleri bulunan Eski Türk-Run yazıları, Köktürk tarihini içeren Çin yıllıkları, kağanlığın batı faaliyetlerinin aktarıldığı Bizans, Ermeni, Süryani kronikleri, yakın zamanda bulunarak ilim âlemine tanıtılan ve Köktürklerin sosyal hayatını içeren Soğd ve Baktrî dilli belgelerden edinmek mümkündür.

Köktürkler dönemine dair bilinmeyenler, özellikle de iktisadî ve kültürel hayatları, bugünlerde ortaya çıkan nümizmatik malzemelerle açığa kavuşmaktadır. Bilhassa sikkelerde Eski Türklerle özgü ikonografi, sembolik işaretler, damgalar vs. Eski Türk uygarlığına dair bilgileri daha da pekiştirmektedir. Özellikle milâdî VI. yüzyılın son çeyreği ile VIII. yüzyılın ilk çeyreği arasında Çaç (Taşkent) ve kısmen de Fergana'da Batı Köktürk Kağanlığı (568-740) tarafından bastırılan bronz sikkeler, o dönemin inanç sistemi, siyasî yapısı ve kültürel hayatına dair içerdiği bilgiler ve bunların belirtildiği işaretlerle ayrıca bir önemi haiz olmaktadır.

I. Konunun İçeriği

Çaç (Taşkent) bölgesindeki Eski Türk sikkelerine dair çalışmalarımız sonucunda, bölgede bastırılan sikkelerin çoğunluğunun Eski Türklere ait olduğu, bir kısmının bölgenin Türk asıllı Çaç Teginleri (605-750) ve Çaç Tudunları (540-750) sülalelerine, bir kısmının ise Batı Köktürk Kağanlığı'na ait olduğu tespit edilmiştir. Sikkelerin bazı özellikleri, Çaç bölgesi sikkelerinin çoğunluğunun Batı Köktürk Kağanlığı ve bağlantılı olduğu diğer Türk asıllı hanedanlara ait olduğunu açıkça göstermektedir. Bu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Unvanlar: *Jabgu, Cabgu-Kağan, Kağan* (Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerinde), *Tegin, Yençü El-Tegin, Yaņa-Elteber* (Çaç Teginleri sikkelerinde) ve *Tudun* (Çaç Tudunları sikkelerinde).

b) Hükümdar isimleri: Tardu, Tun Cabgu-Kağan.

c) İkonografi: Hafif çekik gözlü, sakalsız, geniş yuvarlak yüzlü, uzun saçlı Moğol tipli hükümdar ile çift portreli prens ve prenses tasvirleri.

d) Simgeler: Birbirini takip eden damga şekilleri (𐰉𐰺 / 𐰉𐰺 / 𐰉𐰺 (Kağanlığın); 𐰺 (Teginlerin) ve 𐰺 (Tudunların)¹.

Bu çalışmada tüm Köktürk sikkelerindeki damgaların menşei değil, esasen Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerindeki damgalar üzerinde durulması amaçlanmıştır.

II. Damgaların İfade Ettiği Anlamlar

Dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Orta Asya'da da damgalar, insanlık tarihinin çok eski dönemlerinden itibaren bir eşyanın, hangi boya yahut hangi aileye ait olduğunun göstergesi olmuştur. Özellikle göçebe hayat süren bu coğrafyanın steplerindeki toplulukların yaşamlarında, damgalar oldukça önemli addedilmiş ve bunlar evcil hayvanların sırtına basılmıştır. Böylece damgalar; aile, boy, soy gibi muayyen bir toplumun kıymetli eşyaları, hayvanları ve diğer özel malları üzerine basılarak sahiplerinin kim olduğunu gösteren hukuksal bir nişan olmuş; boylar arasında yapılan anlaşmalar, ant içme veya dinî ayin yapma törenleri sürecinde mülkiyet aidiyetini simgeleyen belli bir işaret olarak kullanılmıştır.² Sikkeler üzerinde yer alan damgalar, sikkeyi bastıran yönetici sülalenin sembolik nişanı olup yönettikleri devletin neredeyse arması haline gelmiş ve üretilen malların üzerine basılarak onların kime ait olduklarını göstermiştir. Damgalar, çoğu zaman herhangi bir sülalenin etnik menşei belirten hususiyeti de bünyesinde barındırmıştır. Örneğin, Çaç ve Toharistan'da basılan sikkeler üzerindeki damgaların birbirlerine

¹ G. Babayar, A. Kubatin, "K Voprosu Monetnogo Çekana Zapadno-Tyurkskogo Kaganata (Na Osnove Numizmatičeskih Materialov Taşkentskogo Oazisa)", *Tyurkologiya*, 6 (2005), s. 97-105; G. Babayarov, *Drevnytyurkskiye Moneti Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv)*, Taşkent 2007; G., Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007.

² S. A. Yatsenko, *Znaki-Tamgi İnanoyazıcnih Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekovya*, Moskova 2001, s. 22-23; T. Gülensoy, *Orhun'dan Anadolu'ya Türk Damgaları*, İstanbul 1989, s. 11-17.

benzemesi, komşu olmayan bu iki bölge tarihinin karanlık sayfalarını aydınlatacak önemi taşımaktadır ve her iki prenslikteki sülalelerin akraba olduğunu göstermektedir.

Nitekim İslâm öncesi döneme ait Orta Asya sikkelerinde, özellikle Amuderya–Sirderya arası (Transoksiana/Maveraünnehir) ve ona bitişik bölgelerdeki Çaç, Otrar, Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Penç, Keş, Nahşep vs.), Buhara, Toharistan, Harezmi vs. gibi bozkır hanlıklarındaki (küçük prenslikler) sikkelerin her birinde farklı damgaların bulunması, hanedanlarının soyca farklı olduklarını teyit etmekte ve damgaların birer siyasî varlığı, daha doğrusu devleti simgelediğini kanıtlamaktadır:

Vaha Devletçiklerinin Adı	Hanedan Adları	Damga Biçimleri	Sikkelerde görülen unvanlar	Yönetim tarihleri
Çaç	Teginler		<i>Tegin, Elteber</i>	605-750 yılları arası
	Tudunlar		<i>Tudun</i>	640-750 yılları arası
	-		<i>Xwβw</i>	VI-VIII. yüzyıllar
Fergana	Ашина (?)	 (, ,)	<i>Kağan</i>	630?-750 yılları arası
	İhşidler		-	VI-VIII. yüzyıllar
Otrar	Tutuklar		<i>Tutuk</i>	VII-VIII. yüzyıllar
Ustruşana	Afşinler		<i>MR'Y</i>	VII-VIII. yüzyıllar
Sogd: 1) Semerkant 2) Panç 3) Keş 4) Nahşep	İhşidler		<i>MLK'; Kağan, xwβ</i>	VII-VIII. yüzyıllar
	Afşinler	(,)	<i>MR'Y</i>	VII-VIII. yüzyıllar
	İhridler		<i>ahurpat, xwβ</i>	VII-VIII. yüzyıllar
	İspehbadlar?		<i>Xwβ</i>	VII-VIII. yüzyıllar
Buhara	Buharhudatlar		<i>xwβ kawa</i>	VI-VIII. yüzyıllar
Toharistan (merkez) 1) Çaganiyan 2) Tirmiz	Yabgular	, (?);	<i>ybgu (yabgu)</i>	VII-VIII. yüzyıllar
	Çagan-Hudatlar	(?)	<i>Xwβ</i>	VII-VIII. yüzyıllar
	Tirmiz-Şahlar			VII-VIII. yüzyıllar
Harezmi	Harezmi-Şahlar	,	<i>MR'Y MLK'</i>	VI-IX. yüzyıllar

III. Konunun İncelenmesi

Eski Türk sikkelerini araştıran ilk uzmanlardan biri olan O.İ Smirnova, Çaç bölgesi sikkelerindeki damgaların çoğunluğunu Türk boylarıyla ilişkilendirmiş;³ ancak bu damgaların Köktürk Kağanlığı ile olan bağlantısına dair fazla görüş beyan etmemiştir. Son yıllarda Eski Türk sikkeleri üzerinde yoğun çalışmalar sürdüren L.S. Baratova, Smirnova'nın görüşlerine katılmış ve ikonografyasından yola çıkarak VI-VIII. yüzyıllarda basılan pek çok Orta Asya Hanlıkları'ndaki hükümdarlık sikkelerini Eski Türklere bağlamış; ancak sikkelerin Batı Köktürk damgaları taşımasına değinmemiştir.⁴ İslâm öncesi dönemdeki Orta Asya sikkeleri konusunda uzman olan E.V. Rtveladze, son çalışmalarında farklı olarak Çaç bölgesinde bastırılan sikkeler arasında “ şeklindeki damgalarda *twwn x'y'n* (Tun Kağan) ve *š'yy (?) 'Lpww* (Şeguy Alp) gibi hükümdar isimlerini okumuş ve bu sikkelerin Batı Köktürk yöneticileri Şeguy Kağan ve Tun Yabgu-Kağanlar tarafından bastırıldığını ileri sürmüştür. Fakat sikkelerde görülen damga çeşitlerinin Köktürklerden önceki Çaç bölgesi sülalelerine ait olduğunu vurgulayarak konuya dair birçok çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.⁵

Bazı araştırmacılar sikkelerin belirlenmesi ve karşılaştırılmasıyla ilgili olarak okunuşları ve üzerlerindeki damgaların yorumlarının doğruluğundan tereddüt etmektedir. Bu da meselenin daha derin araştırılmasına ve algılanmasına engel olmaktadır. Örneğin, Eski Türk kültürü tarihine dair son yıllarda derin incelemeler yapan S.A. Yatsenko, çalışmalarımızı şöyle eleştirir: “Çaç sikkelerinde işaretler, hükümdar (Tudun, Tegin veya Kagan unvanlarıyla) portreleri refakatinde yazılar bulunmaktadır ve bunlar İran dillerinden biri olan Soğd dilindedir. Buna destek olarak, okunuşlarında Türkolog G. Babayarov'a değil, her şeyden önce İranistlerin (V.A. Livşits, E.V. Rtveladze vs.) çevirilerine güvenilmelidir. Zira okuyuşlar arasında farklılıklar vardır.” Kendilerine, kağanlığın kendi sikkelerini Çaç bölgesinde bastırıldığı görüşümüz pek inandırıcı gelmemektedir ve “Neden kağanlığa ait sikkeler Taşkent vahasında görülürken kağanlığın esas bölgelerinde, hatta komşu Soğd'da bu sikkelere rastlanmamaktadır?” diyerek sikkelerde bulunan damgalara dair yorumlarımızı da eleştirmektedirler.⁶ Buna benzer görüşlerin etkisi altında kalan A.E. Rogojinskiy gibi bazı araştırmacılar konuya ihtiyatla yaklaşmaktadır. Fakat Batı Köktürk sikkelerinin menşeinin incelenmesi, Köktürk tarihiyle ve Orta Asya'nın İslâm öncesi tarihiyle

³ O. İ. Smirnova, *Katalog Monet s Gorodişça Pendjikent*, Moskova 1963, s. 32, 130-134; O. İ. Smirnova, *Svodnyy Katalog Sogdiyskih Monet, Bronza*, Moskova 1981, s. 19, 47-56.

⁴ L. S. Baratova, *Drevnetyurkskiye Moneti Sredney Azii VIX vv. (Tipologiya, İkonografiya, İstoriçeskaya İnterpretatsiya)*, Doktora Tezi, Taşkent 1995; Baratova L., “Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.-10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation”, *Archalogische Mitteilungen aus Iran und Turan*, Band 31, Berlin 1999, s. 219-292 vb.

⁵ E. V. Rtveladze, *İstoriya i Numizmatika Çaçı (Vtoraya Polovina III – Seredina VIII v. n. e.)*, Taşkent 2006, s. 89-94.

⁶ S. A. Yatsenko, “O Nekotorih Problemah İzüçeniya Znakov-Tamg Tsentral'noy Azii”, *İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura / Sbornik Materialov Mejdunarodnogo Nauçno-Praktičeskogo Seminara*, 30 Kasım 2012, Almatı 2012, s. 69.

ilişkili meselelerin çözülmesi demektir ve ayrıca bu ihtiyatlı yaklaşım, böylesi önemli bir konuya gölge düşürmektedir.⁷

IV. Batı Köktürk ve Orta Asya Vaha Devletçikleri Sikkelerindeki Damgalar

Batı Köktürk sikkelerinde dört çeşit damga görülmektedir: Lir veya yay şekilli, çift kılıç şekilli, denizci demiri (olta) ve romb (eşkenar dörtgen) şekilli damgalar – , , / , / ⁸ Batı Köktürk sikkelerinin çoğunluğunu lir veya yay (/ /) şeklindeki damgalı sikkeler oluşturmaktadır ve yaklaşık yirmi çeşitten ibarettir. Diğer damgalarla bastırılanları ise iki üç çeşidi geçmez.⁹

Batı Köktürk sikkelerinin çoğunluğunun aynı damgalarla bastırılması, aynı soydan gelen sülale temsilcileri tarafından kesintisiz olarak basıldığını göstermektedir. Ancak mezkûr damgalar arasında da ufak farklılıklar görülür: , , . Bu gibi değişiklikler Batı Köktürk Kağanlığı'nın oluşum safhalarıyla ilişkilendirilebilir. Batı Köktürkler, 560-580 yıllarında yani ilk dönemlerinde merkezi yönetim olan Doğu Köktürk Kağanlığı'na direkt olarak bağlı bir *Yabguluk* halindeyken, *zpyw* (Jabgu) unvanıyla ve “ ” biçimli damgayla sikke bastırılmış, 582-630 yıllarındaki ikinci safhada ise doğudaki kağanlığa bağlılıkları nominal bir hal almış ve *Yabgu-Kağanlık* devresine girmişlerdir. Bu sikkelerin *cpyw x'γ'n* (Cabgu-Kağan) unvanı ve biçimli damgayla bastırılmasında kendi ifadesi bulunmaktadır. Üçüncü safhaya gelindiğinde bu dönem, 630-740 yıllarını içeren tam bir *kağanlık* dönemidir.

Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere Doğu Köktürk Kağanlığı 630 yılında, Tang Çin tarafından ortadan kaldırılmış; Batı Köktürkleri ise 657 yılında Çin'e tabi oluncaya kadar bağımsız yaşamaya devam etmiştir. İşte bu tarihten itibaren Batı Köktürkleri, Doğu Kağanlığı'nın halefleri olarak görülmeye başlanmış ve yöneticiler merkezi yönetime bağlı olduklarının bir ifadesi olan *Cabgu-Kağan* unvanını taşımaya lüzum görmemiş, böylece Batı Kanat birer *kağanlık* devresine girmiştir. İşte bu gelişmeler, Batı Köktürk sikkelerinin, sadece *kağan* unvanıyla ve daha değişik görünümde olan biçimli damgayla bastırılmaya başlamasında da kendini hissettirmektedir.

Sadece *kağan* unvanıyla bastırılan sikkelerin son safhaya ait olduğunu gösteren diğer bir delil de *Jabgu* ve *Cabgu-Kağan* unvanlı sikkelerde herhangi bir Çin etkisinin bulunmayıp *kağan* unvanlı sikkelerden bazılarının Çin taklidi olarak ortasının dörtgen delikli şekilde bastırılmasıdır. Bu durum, büyük ihtimalle Batı Köktürk Kağanlığı'nın 657 yılında Tang Çini'ye boyun eğmesiyle ilgilidir.

⁷ A. Y. Rogojinskiy, “Tamgi-Petroglifi Srednevekovih Koçevnikov Kazahstana: İtogi Noveysih İssledovaniy i Perspektivi Dal'neyşego İzuçeniya”, *İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura / Sbornik Materialov Mejdunarodnogo Nauçno-Praktičeskogo Seminara*, 30 Kasım 2012, Almatı 2012, s. 91-92.

⁸ Bk. Levha 1. 1-24.

⁹ G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, s. 54-79.

Böylece Batı Köktürklerin, birer siyasî varlık yani devlet olarak şekillenirken üç safhayı aştığına ve bu safhaların hepsinin sikkelerde kendi ifadesini bulduğuna tanık olmaktadır. Aslında damgalara çeşitli eklemelerin yapılması, Orta Asya'nın pek çok yönetici sülalesinde hükümdarın değişmesi ve buna bağlı olarak, oğulun babası yerine geçerken mevcut damgaya ekleme yapması bir gelenektir. Batı Köktürklerinde ise ölen hükümdarın yerine hanedandan birinin geçmeyip devlet şeklinin makamca değişmesiyle bu gelenek, biraz daha farklılık arz eder. O halde Batı Köktürk sikkelerindeki damga farklılığı, siyasî gelişmelerle yakından ilgilidir. Yani yukarıda da değinildiği gibi, Batı Köktürklerinin ilk safhası olan Yabguluk safhasında biçimli, Yabgu-Kağanlık safhasında biçimli ve son safhası olan Kağanlık safhasında ise biçimli damgalar, devlet veya hâkimiyeti sembolize etmiştir.

Orta Asya steplerinde yaşayan göçebe toplulukların, bölgenin vahalarında kurulup aslen göçebe sülaleler olan Kuşanlar (M.Ö. II.–M.S. III. yy.), Kanglar (M.Ö. III.–M.S. III. yy.), Hiyonitler (IV.–V. yy.), Eftalitler (V.–VI. yy.) gibi birer imparatorluk olan devletlerin ve Soğd, Horezm gibi bozkır hanlıklarının sikkelerindeki damgalara bakıldığında bir yönetici yerine geçen diğer hanedan üyesinin kendi sikkesini bastırıldığı ve asıl damgaya birer ekleme yaptığı görülmektedir. Aslında sikkelerde yapılan bu gibi değişiklikler bir ananedir. Yani herhangi bir boydan ayrılan dalın ana damgaya ek işaret yaparak kendilerinin o boya ait olduklarını; ancak, onlardan ayrılarak yeni bir boy oluştursalar bile yine o boydan geldiklerini belirtmeleri gelenekle bağlantılıdır. Her ne kadar yeni bir damga oluşmuş gibi görünüyorsa da ana damganın şekli korunmaktadır.

Batı Köktürk damgalarında ise yukarıda görüldüğü üzere daha çok siyasî değişimin tezahürleri söz konusudur. Eğer Köktürk dönemi Amuderya–Sirderya nehirleri arası bozkır hanlıklarının bastırılan sikkeleri incelersek; Fergana, Soğd (özellikle Panç), Toharistan ve bazı Horezm sikkelerinde, Çaç bölgesinin Batı Köktürk sikkelerinde bulunan damgalarına yakın veya kısmen onlara benzeyen damgaların yer aldığını görürüz. Yeri gelmişken şunu özellikle vurgulamak gerekir: Henüz “Batı Köktürk sikkeleri” ibaresi ortada yokken araştırmacıların çoğu bu damgaların ve sikkelerin ikonografisinden yola çıkarak onları “Eski Türk sikkeleri” grubuna dâhil etmişlerdir.

Adı geçen bozkır hanlıklarının sikkelerindeki damgaların Çaç bölgesinde bastırılan, Batı Köktürklerin yöneticilerine ait sikkelere, diğer bir deyişle Batı Köktürk Kağanlığı'nın kendine has sikkelerine benzemesi, Toharistan sikkeleri örneğinden başlayarak aşağıda incelenecek, şaşırtıcı derecede bir benzerlik ortaya çıkacaktır. Nitekim, Çaç'ta bastırılan sikkeler gibi Fergana ve Toharistan'da bastırılan sikkeler de diğerlerine nazaran daha çok tutarlılık göstermektedir.

Yukarıda değinildiği gibi Çaç bölgesinin Batı Köktürk sikkelerinde lir ya da yay, çift kılıç (koş kılıç, olta (demir) ve romb biçimli dört çeşit damga bulunmaktadır ve benzerleri VII-VIII. yüzyıllarda bastırılan Kuzey Toharistan sikkelerinde görülmektedir: *karş.* , / , , , (Toharistan) = , , , / , / (Çaç)¹⁰ zamanında E.V. Rtveladze de her iki

¹⁰ Bk. Levha 2. 1, 1-4 – 2, 1-4.

bölgenin mezkûr damgalarından bazılarının benzerlik taşıdığını yazmış ve Kuzey Toharistan'daki Kuftan Prenslığı'nın Eski Türk sikkeleriyle Çaç sikkelerindeki - biçimli damgalarının birbirine benzediğine dikkat çekmiştir.¹¹ Özellikle, her iki bölge sikkelerinde hem lir hem çifte kılıç şeklindeki damganın bir arada görülmesi ilgi çekicidir. Sasanlı şehinşahi Peroz sikkelerinde olduğu gibi Toharistan'da basılan sikkede hükümdar tasvirinin solunda , sağında ise şekilli iki damga bulunurken *twn žpγw x'γ'n* – “Tun Jabgu-Kağan” ibaresiyle bastırılan Batı Köktürk sikkesinde - biçimli damgalar yan yana yer almaktadır.¹² Böylesi benzerlik, her iki bölgede kendi sikkelerini bastıran yöneticilerin sülalece bağlantılı olduklarını ve Köktürk soyundan geldiklerini göstermektedir. Buna rağmen Toharistan ve Çaç sikkelerindeki damgaların böylesi yakınlığını hiçe sayarak Toharistan sikkelerindeki , , biçimli damgaları ve Çaç bölgesinin , biçimli damgalarının menşeyini yerel sülaleye bağlayan ve onların Türk asıllı sülaleler tarafından benimsendiğini öne süren araştırmacılar bulunmaktadır.¹³ Bu araştırmacıardan biri olan E.V. Rtveladze'ye göre, ilk (Kök)türk yöneticileri Çaç bölgesinde kendi hükümlerini tesis ettiklerinde burada daha önce hüküm süren yerel sülalenin boy damgasını almışlar ve onu kendi sikkelerine aksettirmeye başlamışlardır.¹⁴ “” biçimli damgalı sikkeler, Çaç'ın yerel yöneticileri tarafından VI. yüzyılda bastırılmış ve VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başlarına gelindiğinde Türkler bu damgayı benimseyerek onu kendi sikkelerine koymuşlardır.¹⁵ Ancak E.V. Rtveladze'nin bu görüşü bazı sebeplerden ötürü kabul edilemez: İlk olarak bu durum, o dönemin siyasi durumuyla örtüşmez. Sadece Orta Asya değil Avrasya'nın büyük bir kısmını yönetmekte olan büyük bir kağanlık, kendi vasalı olan Çaç gibi küçük bir devletin damgalarını hangi şartlar altında kendi damgası yani devletin sembolü olarak seçebilir? Kağanlığın sikke bastırmaya başlamasının üzerinden çok geçmeden, yani VII. yüzyılın başlarına doğru aynı bölgede Batı Köktürklerin yöneticileriyle paralel olarak Çaç Teginleri (605-750) ve aynı yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Çaç Tudunları (640?-750) gibi Türk asıllı sülale mensupları kendi sikkelerini bastırmıştır. Bunların, bölgenin yerel sülalelerine özgü damgaları benimsemeyip kendi boy damgalarını yani Teginlerin biçimli, Tudunların ise biçimli damgalarını kendi sikkelerinde aksettirmiş olmaları ise düşündürücüdür.

E.V. Rtveladze, Batı Köktürk yöneticilerinin Çaç bölgesinin yerel sülalesine ait damgayı benimsediğini vurgularken diğer Türk asıllı mezkûr sülalelerin böyle bir yöneme başvurmadıkları meselesine değinmemiş ve bu sorunun daha karmaşık bir hal almasına yol açmıştır. Oysa aşağıdaki şemada belirtildiği üzere her sülale, bölgede hemen hemen aynı tarihlerde bastırdıkları sikkelerinde kendine özgü damgalar bulundurmıştır.

¹¹ Rtveladze, *a.g.e.*, s. 119.

¹² Bk. Levha 2. 1, 3 – Levha 2. 2, 3.

¹³ Rtveladze, *a.g.e.*, s. 119; E. V. Rtveladze, “Monetı Çaçı s İzobrajeniyem Praviteleya Vossedayuşçego Na Zoomorfnom Trone”, *Taşkent Vçera i Segodnya* (2007), s. 24-27; C. Y. İlyasov, “Ob Etničeskoj Prinadlejnosti Praviteley Pendjikenta”, *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, VII (2004), s. 58-59.

¹⁴ Rtveladze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 100, 103-104, 121.

¹⁵ Rtveladze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 100, 103-104.

Sülale Adı Veya Devlet	Damga Şekli	Sikke Bastırıldığı Dönem	Sülalelerin Mevkii
Batı Köktürkleri		VI. Yüzyılın Son Çeyreği - VIII. Yüzyılın İkinci Çeyreği	İmparatorluk (Süzeren)
Çaç Teginleri		VII. Yüzyılın Başı - VIII. Yüzyılın İlk Yarısı	Vaha Devletçliği - Bölgenin Baş Sülalesi
Çaç Tudunları		VII. Yüzyılın İkinci Çeyreği - VIII. Yüzyılın İlk Yarısı	Bölgenin İkinci Dereceli Sülalesi
Çaç Hükümdarları		V., VI. ve VIII. Yüzyıllar	Yerel, Vasal Sülale

Burada konuyla ilişkili olarak sorulabilecek diğer bir soru şudur: “Batı Köktürklerin has sikkeleri dediğimiz bu sikkeler, esas olarak Çaç bölgesinde yayılmış ve sadece burada bastırılmıştır. O halde neden bölgenin yerel veya başka Türk asıllı sülale yöneticileri kağanlık adına, onlara özgü yüksek unvanları koyarak bastırmış olmasın?” Eğer bu sikkeler Batı Köktürklerin has sikkeleri ise niçin Kağanlığa bağlı hudutlarda para dolaşımında kullanılmadan, sırf Çaç bölgesinde yürürlükte olmuştur?” Ancak bu soruların kafayı yoracak kadar mesele teşkil etmemesi, şu gibi nedenlerle ilişkilendirilebilir:

1) Bölgede Çaç Teginleri ve Çaç Tudunları gibi Batı Köktürlere bağlı ve menşece onlarla, özellikle de Teginler’le ilişkili olanlar, yerel sülaleye dönüşen yönetici hanedanlar olarak bulunmuştur ve her ikisi de kendi sikkelerini bastırma hakkına sahiptir. Dolayısıyla, sikkelerdeki ikonografi, tasvirler ve damga farklılıkları; bu sülalelerin kendi efendileri yani Batı Köktürklerin yöneticileri olan Yabgular veya Kağanlar adına sikke bastırmış olabilecekleri görüşünü çürütmektedir. Her iki sülalenin de sikke basması, Batı Köktürklerden sonra olmuştur.

2) Sikkelerde kağanlığa özgü olup oluşum süreçleriyle ilişkili olan *Jabgu*, *Cabgu-Kağan* ve *Kağan* gibi unvanların yanı sıra ikonografide Eski Türk gelenekleriyle irtibatlı devlet veya hâkimiyet sembolleri ve imparatorlukla ilgili süjelerin yer alması, direkt Batı Köktürk yöneticilerinin şahsî teşebbüsü olarak algılanabilir.

3) Nitekim yazılı kaynaklardaki bilgiler de bu sikkelerin çoğunluğunun Taşkent (Çaç) bölgesinde bulunduğunu ve Batı Köktürk Kağanlığı’na ait sikkeler olduğunu ispat etmektedir. Yukarıda sözünü ettiğimiz, başkentini Çaç’ın kuzeyindeki *Ch’ien-Ch’üian* (Bin-pınar/Ming-bulak)’a taşıyan Tun Yabgu-Kağan’dan başka Batı Türk hükümdarlarının da kendi yönetim merkezini Çaç bölgesine taşıdığı Çin yıllıklarında geçmektedir.¹⁶ İlk olarak Çura Kağan (Çulo Kehan; 603-610) ülkesini iki küçük kağanlığa bölmüş, birinin yönetim merkezi *Shi-guo* (Çaç devleti) kuzeyinde bulundurulmuş ve buradan tüm *Hu* krallıkları Orta Asya’nın yerleşik devletlerini yönetmeye başlamıştır.¹⁷ Ayrıca Batı Kağanlarından biri olan Aşına Ulug (Aşına

¹⁶ N. Y. Biçurin (İakinf), *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, Cilt I, Moskova-Leningrad 1950, s. 283.

¹⁷ Biçurin, *a.g.e.*, s. 279; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, I, TTK, 2. Baskı, Ankara 2003, s. 89.

Helu; 651-657), 650 yıllarında merkezini mezkûr yörede kurmuştur.¹⁸ Arap coğrafyacıların (IX-X. yy.lar) eserlerinde yer alan Şaş (Taşkent) bölgesinin başkenti Binket'ten iki fersah kuzeyde bulunan Cabguket/Cabgukes şehrinin¹⁹ Batı Köktürk Kağanlığı döneminde inşa edilmiş olması da bize göre, mezkûr sikkelerin Batı Kağanlığı ile ilişkili olduğu ve Çaç (Taşkent) bölgesinde bastırıldıkları kanısını kuvvetlendirmektedir. Bazı araştırmacılara göre, Cabguket şehri Tun Yabgu Kağan'ın kışlık merkezidir.²⁰ Hangi hükümdar tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmese de "Cabgu/Yabgu şehri" manasına gelen bu şehrin, Batı Köktürk Yabgu Kağanlarının bir yönetim merkezi olarak imar edildiği açıktır. Buna, Arap coğrafyacılar tarafından mezkûr şehrin "eski devirlerde Şaş memleketi hükümdarlarının harp ikametgâhı" olarak kaydedilmesi de şahitlik etmektedir.²¹

Çaç bölgesinin bir süre Batı Köktürklerin yönetim yeri ve sikke bastırıldığı merkez olduğuna dair düşünceleri kuvvetlendiren bir husus da Arap ve Çin kaynaklarında bölgede "Hatun şehri" (Hatunket/Hatunkes – Kohotun-chen)'in bulunduğu dair bilgilerin yer almasıdır.²² Cabguket'e çok yakın olan mezkûr şehrin adı, Köktürk hiyerarşisinde önemli yeri olan *Hatun* unvanıyla alâkalıdır ve bu şehrin "Cabgu Şehri"ne çok yakın olması da dikkate değer bir husustur. Bunun da ötesinde "Tun Cabgu Kağan" sikkelerinin bir kısmında yan yana bulunan çift portre, kağan ve hatun tasvirleri ile Cabguket–Hatunket paraleli, Köktürk yönetim sisteminin ve hiyerarşisinin sembolik ifadesi olmalıdır.

Bunların haricinde adı geçen damgalar, Çaç bölgesinde III. ve V. yüzyıllarda bastırılan ve yerel sülaleye ait sikkedeki şekilli damgayla neden benzerlik göstermemektedir? Aslında biçimli damganın, M.Ö. III ve M.S. III. yüzyıllarda merkezi Çaç olarak Sirderya nehrinin orta havzalarında hüküm süren Kanğ (*Çin*. Kangüi) devletine ait olduğu sanılmaktadır. O halde Köktürk Kağanlığıyla bu hanedan arasında muhtemelen IV. veya V. yüzyıldan başlayıp VI. yüzyılın sonlarına kadar Çaç'ta yönetici sülale olarak bilinen herhangi bir siyasî güç, Köktürlere kadar bölgede hüküm sürüp değişik damgayla-mesela E.V. Rtveladze'nin öne sürdüğü gibi   biçimli damgayla- sikke bastırmışlar mıdır?

Fakat şu anda bu görüşleri kanıtlayacak herhangi bir delil bulunmamaktadır. E.V. Rtveladze, at tasvirli, biçimli damgalı sikkelerdeki iki harfe dayanarak bunu soru işaretiyle ç... xwβ okumuş ve muhtemelen çčynk – "Çaç hükümdarı" anlamını çıkarmaya çalışmıştır.²³ Fakat bundan daha iyi korunan nüshalara bakıldığında bu okunuşun yanlış olduğu ortaya çıkmıştır. "byy twñ cpyw x'γ'n" – "İlahi Tun Cabgu-Kağan" olarak okuduğumuz şeklindeki damgalı,

¹⁸ Biçurin, *a.g.e.*, s. 289; A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, II, TTK, Ankara 1999, s. 71.

¹⁹ Al-Moqaddasi, Abu 'Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin", *Descriptio Imperii moslemici*, Ed. M.J. de Goeje, BGA, Pars 3, Lugduni-Bataworum 1967, s. 264.

²⁰ B. A. Baytanayev, "Voprosi Lokalizatsii Nudjiketa", *Noviye İssledovaniya Po Arheologii Kazahstana / Trudi Naučno-Praktičeskoj Konferentsii "Margulanovskiye Çteniya – 15"*, Almatı 2004, s. 67-70, not 25.

²¹ Al-Moqaddasi, *a.g.e.*, s. 264.

²² Biçurin, *a.g.e.*, s. 288; Chavannes E. *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Orhon Gezisi Verileri Derlemesi, 6 (1903), St. Petersburg, s. 58; Y. A. Zuyev, *Ranniye Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*, Almatı 2002, s. 165.

²³ Rtveladze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 64-65.

bağdaş kurarak tahtta oturmuş hükümdarı tasvir eden sikkeyi değişik bir şekilde okuyarak bu sikkede de “Çaç” kelimesinin yer aldığını ve sikkenin, bölgede Köktürk öncesi Soğd asıllı hanedana ait olduğunu vurgulamıştır.²⁴ Fakat bu okuyuş, başta N. Sims-Williams, P. Lurje olmak üzere Soğd dili uzmanları tarafından reddedilmiştir.²⁵ Bu sikke hariç E.V. Rtveldze, Çaç sikkeleri arasında şeklindeki damgayla bastırılan sikkelerin birinde *twrk[š] ččnyrk MRYW* - “Çaç hükümdarı Türkes” ibaresini²⁶, diğerinde ise *ZNH pny tdwnk č[č]ynk* - “Bu sikke Çaç Tudunu’na ait” ibaresini görmeye çalışmıştır.²⁷

Ancak sikkelerin şimdiye kadar bulunan tüm nüshaları incelendiğinde bunlarda Çaç ve Türkes kelimelerinin bulunmadığı görülmüştür.²⁸ Oysa E.V. Rtveldze’nin “Çaç” kelimesinin bulunduğunu düşündüğü bu sikkelerin hepsinde Batı Köktürk Kağanlığı’na ait olduklarını gösteren *Jabgu*, *Cabgu-Kağan* unvanları veya *Tun Cabgu-Kağan* ismi yer almaktadır. Sadece bir nüshasına dayanarak okuduğu *twrk[š] ččnyrk MRYW* - “Çaç hükümdarı Türkes» ibaresinin bulunduğu sikke ise dokuz *nüşanın karşılaştırılması sonucu pny ’krt twrk x’y’n* “Türk-Kağan (tarafından) yapılan (bastırılan) sikke” veya “Türk-Kağan’ının yaptırdığı (bastırdığı) sikke” olarak net bir şekilde okunmaktadır.²⁹

Aslında, Çaç bölgesinde Köktürk hâkimiyeti başladığında burada menşei hala çözülemeyen *Chao-wu* sülalesi bulunmaktadır ve kendi sikkelerini biçimli damgayla basmışlardır.³⁰ Fakat bu damgalarla Batı Köktürk unvanlarını gösteren sikkelerdeki damgalar arasında bir benzerlik göze çarpmamaktadır: *karş.* - . Böylece E.V. Rtveldze’nin “Batı Köktürkler kendinden önce Çaç bölgesini yöneten sülalenin damgasını benimsemiştir.” görüşünün yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır.

O. İ. Smirnova’nın lir veya yay biçimli damganın menşeiine dair görüşleri hayli ilgi çekicidir. Smirnova, Semerkant’a yakın olup Soğd bölgesinin önemli bir hükümdarlığı olan Pañç (Pencikent) yöneticilerinin, VII-VIII. yüzyıllarda bastırdığı sikkelerde bulunan damgayı bazı Eski Türk sikkelerindeki damgalarla kıyaslayarak gelişimini şu şekilde sunmaktadır: ← ← → → . Araştırmacıya göre, farklı sülalelere ait sikkelerdeki damgaların tek tip olmaları bu sülalelerin soyca bağlantılı olduklarını göstermektedir. O. İ. Smirnova, ayrıca incelediği mezkûr sikkelerdeki insan tasvirlerine bakıldığında bunların Türklere ait olduğunun anlaşıldığını ve

²⁴ Rtveldze, “Moneti Çaç”, s. 24-27.

²⁵ Bu konuda daha çok adı geçen uzmanlarla karşılaştığımız veya internet aracılığıyla görüştüğümüz vakitlerde bilgi edindik. Gene de bakınız: **Lurje P. B.**, *Personal Names in Sogdian Texts*, İranisches personennamenbuch herausgegeben von Rudiger Schmitt, Heiner Eichner, Bert, G., Fragner und Velizar Sadvski., Band II., Mitteliranische personennamen., Faszikel 8. Wien, OAW, 2010, s. 111, 149, 164.

²⁶ E. V. Rtveldze, *Drevniye i Rannesrednevekoviye Moneti İstoriko-Kul’turnuh Oblastey Uzbekistana*, Cilt I, Taşkent 2002, s. 259; Rtveldze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 66.

²⁷ V. D. Şagalov, A. V. Kuznetsov, *Katalog Monet Çaç III-VIII vv.*, Taşkent 2006, s. 81.

²⁸ Bk. Levha I. 7.

²⁹ G. Babayarov, “The Imperial Titles on the Coins of the Western Turkic Qaghanate”, *Markaziy Osie Tarihi Zamonaviy Medievistika Talkinida: Prof. R. Mukminova hotirasiga bagışlanadi*, Taşkent 2013, s. 333-334.

³⁰ Babayarov, *Drevnetyurksiye moneti Çaçskogo Oazisa*, s. 84.

Türk yöneticilerin biçimini ve varyantlarını kendilerine mal etmiş olabileceklerini ifade etmiştir.³¹

Konuyla ilgili diğer bir görüş ise Orta Asya damgalarını uzun süre inceleyen C.Y. İlyasov'a aittir. İlyasov, Pañç sikkelerinde bulunan / biçimli damganın, Eftalit menşeli olduğunu³² ve buradaki Türk yöneticilerin bu damgayı benimseyip kendi siyasi çıkarlarından dolayı onu değiştirmemiş olduklarını düşünmektedir.³³ Fakat yukarıda zikredilen gerekçelerden de hareketle Köktürklerin, Eftalit gibi rakip gördükleri ve yönetimine son verdikleri bir sülaleye ait damgayı devletin sembolü olarak seçmeleri bizce imkânsızdır. Eğer bu damgaların Eftalitler'e ait olduğunu gösteren deliller olsaydı, bu konuda kesin bir şey söylemek zor olurdu. Ancak, bu tür damgaları Eftalitlere mal edecek kanıtların olmaması aşağıda belirtildiği üzere C.Y. İlyasov'un görüşlerini çürütmektedir.

Eğer bazı araştırmacıların da belirttiği üzere yukarıda belirtilen Toharistan sikkelerinin üç damgası da (lir biçimli – S60, olta (demir) biçimli ve çift kılıç biçimli damga – S59) Eftalitler ile³⁴ özdeşleştirilseydi, Çağ ve Fergana'da bastırılan Batı Köktürk sikkelerindeki damgalar Eftalitler'den alınmış olacaktı.³⁵ Ancak Çin, Bizans kaynaklarının ve diğer kaynakların belirttiği üzere, Kağanlığın ilk yıllarından itibaren Eftalitler ile dostça ilişkiler kurulmamış ve çok geçmeden tüm toprakları ele geçirilmiştir. Bu husumeti araştırmacılar şöylece açıklamaktadırlar: Aşına Türkleri, eski yöneticileri ve baş düşmanları olan Juan-Juanlar ile Eftalitlerin müttefik olduklarını bildiği için onları affetmemiştir.³⁶ Bu konuda Türkoloji'nin özellikle de Eski Türk Tarihi'nin önde gelen uzmanlarından biri olan P.B. Golden, kaynaklardan yola çıkarak Eftalitler ve Juan-Juan (asıl adı Avar)ların sadece etnik olarak yakın olmadığını, Eftalitlerin diğer bir adının Avar olduğunu ileri sürmüştür.³⁷ Bilindiği gibi, 551 yılında Juan-Juanları bozguna uğratan Aşına Türkleri, kendi devletini kurmuş ve 555 yılında eski efendilerine son darbeyi vuruncaya kadar onları en büyük hasımları olarak görmüştür. Juan-Juanların kaçıp kurtulan bir kısmı ise Doğu Avrupa'ya gitmeyi başarmış ve çok geçmeden orada Avar Kağanlığı adlı devletin temelini atmıştır.

Köktürklerin bu devleti kendilerine rakip gördükleri Bizans kaynaklarında sıkça geçmektedir. Bu durumda Köktürk Kağanlığı ile Eftalitler arasında dostça münasebetlerin olması imkânsızdır. 560'lı yıllarda Eftalitlerin Toharistan ve Kabulistan hariç esas topraklarını ele geçiren Kağanlık, 670'li yıllara doğru ilk sikkelerini biçimli damgayla bastırmaya başlamıştır. Böyle bir durumda Köktürkler, Eftalitler'e özgü damgayı kendi devletlerinin sembolü olarak nasıl benimser

³¹ Smirnova, *Katalog Monet s Gorodişça*, s. 15, 35.

³² İlyasov, *a.g.e.*, s. 58-59.

³³ İlyasov, *a.g.e.*, s. 57.

³⁴ B. İ. Vaynberg, "Nekotoriye Voprosi İstorii Toharistana v IV-V vv.", *Buddiyskiy Kul'toviy Tsentri Kara-Tepe v Starom Termeze, Osnovnyye İtogi Rabot, 1965-1971 gg.*, Moskova 1972, s. 142-143.

³⁵ Bk. Levha 2. 2-3 – 2. 1, 1-3 – 2. 4, 1-2.

³⁶ Bıçurin, *a.g.e.*, s. 228-229.

³⁷ P. B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Ankara 2002, s. 61, 88; E. Herşak, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", *TÜRKLER*, II, Ankara 2002, s. 643; A. Alemany, "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar", *TÜRKLER* 2, Ankara 2002, s. 531.

ve onu sikkede aksettirebilir? Nitekim bu tarih, Orta Asya'nın güney-batı sınırlarında Eftalitlerin Sasanlılar İranı'na bağlı olarak kendi varlıklarını sürdürdüğü bir tarihtir.

Diğer bir husus ise damga veya ona benzer diğer remzi işaretlerin bir anlamda bağımsızlık sembolü olarak bilinmesi ve çoğu zaman menşe itibarıyla devleti kuran sülalenin boy damgası olmasıdır. Çok eski tarihlerden itibaren Altaylar gibi her boyun kendi damgasının olduğu bir ortamdan çıkan Köktürklerin, Eftalitlerin sikke bastırma geleneğini almadan, onlara özgü damgayı benimsemesi dönemin kurallarına uymakta mıdır? Aksine araştırmacılar, Batı Köktürk sikkelerindeki “lir veya yaya benzer damga” olarak adlandırılan damgayı, Aşina hanedanının boy damgası olan ve Orhun yazıtlarındaki dağ keçisini andıran biçimli damgayla özdeşleştirmiştir ve bu damganın metal sikkeye basılırken biraz daha modifikasyona uğrayarak sanatsallaşmış varyanta dönüştüğünü düşünmüştür.³⁸ Aslında aşağıda incelendiği üzere, Orhun bölgesi Köktürk anıtlarında görülen dağ keçisi şeklindeki damgalarla, Batı Köktürkleriyle dolaylı yahut doğrudan bağlantılı sikkelerdeki damgalar karşılaştırdığında aralarında fazla farklılık olmadığı görülecektir: (S / A / S) Orhun yazıtları) → / → / (Çaç); / → / (Fergana); / → / (Toharistan); - (Panç bölgeleri sikkeleri) ve , , , (Yedisu kaya resimleri).³⁹

Konuyla ilgili olarak E.V. Rtveldze, sadece diğer bölge (örn. Çaç) sikkelerinin damga menşesine dair değil ayrıca Kuzey Toharistan'ın bazı sikkelerindeki lir biçimli damgalar üzerine de son yıllarda makale yazmıştır: “Şerabadderya vadisinde bulunan Peroz taklidi sikkelerde yer alan bu tip damgalar, yalnızca VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde ortaya çıkmış olmalıdır ve bu da She-kui ve Tun Yabgu-Kağan'ın hükümdarlığı dönemlerine denk gelir. Tüm bunlar Batı (Kök) Türk Kağanlığı yöneticileriyle Kuftan (Şerabadderya vadisi) Türk yöneticileri arasında akrabalık bağı olduğu anlamına gelir. O dönemlerde Peroz sikkelerinin taklidi olan sikkelere “Kağan” ve “Tegin” unvanlarının kontrmark olarak basılmaya başlandığı görülür.”⁴⁰ Bizce araştırmacının bu görüşü, diğerlerine nazaran daha tutarlı ve nümizmatik bilgilerle kanıtlanabilecek düzeydedir. Ancak, Kuzey Toharistan (Kuftan) sikkelerinde görülen damgaları She-kui ve Tun Yabgu-Kağan sikkelerindeki damgalarla karşılaştırırken, bu damgaların Köktürk öncesi Çaç bölgesinin yerel sülalelerine ait olduğu görüşüyle bu görüşün tutarlı olup olmadığı hususuna dokunmamaktadır.

V. Tardu Kağan (576-603) Sikkelerindeki Damganın Diğerlerinden Farkı

Batı Köktürk sikkelerinde görülen damgalar araştırılırken aralarında hem *trδw x'γ'n* (Tardu Kağan) isminin, hem olta biçimli damganın yer alması konuyu iyice karışık hale getirmektedir.

³⁸ Babayarov, *Drevnetyurkskiye Moneti*, s. 35; G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, s. 22.

³⁹ G. Babayarov, A. Kubatin, “Zametki o Rannih Monetah Zapadno-Tyurkskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa”, *Kul'turnoye Naslediye*, no.1 (22), Astana 2009, s. 61-74; G. Babayarov, “K İstorii Formirovaniya Zapadno-Tyurkskogo Kaganata”, *III. Mejdunarodnyy Tyurkologičeskiy Kongress: Aktual'niye Problemi i Perspektivi Sovremennoy Tyurkologii (Obşçiy Yazık, İstoriya i Alfavit)*, 18-20 Mayıs 2009, Turkistan 2009, s. 491-498.

⁴⁰ Rtveldze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 119.

Özellikle, Batı Köktürk yöneticilerinin henüz *Yabgu-Kağan* unvanını taşımadan, *Yabguluk* mevkiindeki bir siyasî birliği yöneten hükümdarlar olarak *Yabgu* unvanına sahip oldukları bir dönemde, Tardu'nun *Kağan* unvanıyla sikke bastırması ve sikkesinde diğerlerinden farklı olarak **𐰽** şekilli damgayı bulundurması karışıklığa yol açmaktadır. Fakat Tardu dönemindeki olaylara bakıldığında, Batı Köktürklerin sikke basımında görülen böylesi değişimlerin boşuna olmadığı anlaşılmaktadır.

Bizans kaynaklarına göre 576 yılında babası İstemi öldüğü sıralarda Tardu, Batı Köktürklerinin başında bulunmaktadır. Gelen Bizans elçiliği ağır bir şekilde karşılanmış ve düşmanları olan Avarlar'la yaptığı işbirliği yüzünden kınanmışlardır. Çok geçmeden Bukan adlı bir kumandan başkanlığındaki Köktürk ordusu, Bizans imparatorluğu eli altındaki Kırım'da Kerç (Bosporus) kalesini ele geçirmiştir.⁴¹

O halde Köktürklerin artık düşmanları olan Bizans'a özgü sikkeleri bastırmaları imkânsızdır. Çin yıllıklarından anlaşıldığı üzere bu sıralarda Kağanlığın her iki kanadını birleştirerek kendini "Büyük Kağan" ilân etme niyetinde olan ve ona ulaşan⁴² Tardu, Çaç'ta kendi sikkelerini, damgadan başka işaret ya da tasvir bulundurmadan sadece ismini ve unvanını *trδw x'γ'n* (Tardu Kağan) şeklinde yazdırarak bastırmaya başlamıştır. Nüvizmatik malzemeleri ve bazı Çin kaynaklarındaki bilgileri karşılaştırarak ulaşacağımız varsayımlara göre, VII. yüzyılın başlarında Tardu'nun ortadan kalkmasıyla, Moğolistan'da merkeze bağlı birer Yabgu-Kağanlığa dönüşen Batı kanadın yöneticileri, Yabguluk dönemi ananelerini yoluna koymuşlar ve Bizans ananelerini de kısmen devam ettirmişlerdir.

Bu sikkede bulunan damganın aynısının yakın yıllarda Moğolistan'da TİKA tarafından sürdürülen Moğol-Türk arkeoloji ekibi tarafından bulunan anıtlarda (Bilge Kağan anıtı civarı) görülmesi⁴³ bu sikkenin Köktürklerle ilgili olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır.

VI. Batı Köktürk – Fergana Sikkelerindeki Damga Benzerlikleri

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Çaç ve Fergana bölgesinde lir biçimli damgalar ve onun çeşitleriyle (𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽 - 𐰽) bastırılan sikkelerin bizzat Aşina soyundan olan Batı Köktürk Kağanlarına veya bir dalına ait olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴ Çaç bölgesinde basılan sikkelerde *Jabgu*, *Cabgu*, *Kağan* ve *Kağan*⁴⁵ gibi kağanlığın en üst kademelerine ait unvanların yer alması, durumu daha da açık hale getirmektedir. Yukarıda görülen damgaların

⁴¹ E. Chavannes, *Çin Yıllıklarına Göre Batı Türkleri* (çev. M. Koç), Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 304.

⁴² A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, TTK, 12. Baskı, Ankara 2003, s. 55-59.

⁴³ R. Kuzuoğlu, G. L. Gökçek, "2003 Yılı Bilge Kagan Anıt Mezar Kazısı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Bişkek 2005, s. 54, Resim 21.

⁴⁴ G. Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, s. 22; Babayar ve Kubatin, "K Voprosu Monetnogo Çekana", s. 97-105.

⁴⁵ Smirnova, *Svodnyy Katalog*, s. 58; G. Babayar, "Yabgu Kağan' Unvanlı Batı Köktürk Sikkeleri Üzerine", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*, C. I, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 9, Kocaeli 2008, s. 135-146.

bir kısmı (𐰇 - 𐰈 - 𐰉 - 𐰊) mezkûr unvanlarla bastırılmış Çaç bölgesi Batı Köktürk Kağanlarına aittir ve Fergana vadisinde basılan sikkelerdeki damgalarla (𐰋 - 𐰌 - 𐰍 - 𐰎 - 𐰏 - 𐰐 - 𐰑) benzerlik göstermesi aynı soydan gelmeleriyle açıklanabilir. Fergana sikkelerinin bir kısmında *Cabgu-Kağan* (?) ve *Kağan* unvanlarının bulunmasının yanısıra, barındırdıkları hükümdar tasvirlerinin mongoloid özellikler taşıması da benzerliklerini kanıtlamaktadır.⁴⁶

Fergana'da bastırılan sikkeler; unvanları, damga biçimleri ve ikonografileriyle Çaç bölgesinde basılan Batı Köktürk Kağanlığı sikkelerine benzemektedir; ancak aralarında bazı farklılıklar bulunmaktadır. Damgalara bazı eklemelerin (𐰒 𐰓 𐰔 𐰕) yapılması bu duruma örnek verilebilir. Şimdilik *kağan* unvanından başka diğer Batı Köktürk emperyal unvanlarının belirlenmediği bölgede bastırılan sikkeler, adı geçen kağanlığın yöneticilerine değil, Aşina sülalesinin diğer bir dalına ait olduğunu düşündürmektedir.

Çin yıllıklarında belirtildiği üzere Tcheng-koan, hükümdarlığının 627-649 yılları arasında Batı Köktürk Kağanı Kan Mo-he-du, (*Tun Bahadır) Aşena Şuni'yi *Po-han-na* (Fergana)'ya yollamış, zamanla halefleriyle birlikte buranın yöneticileri olmuşlardır.⁴⁷ Bu sülale mensuplarının kendi sikkelerini bastırmasının yanısıra Batı Köktürk Kağanları adına da sikke bastırmış oldukları düşünülebilir. Ortası dörtgen delikli Çin taklidi Fergana sikkelerinin ön yüzünde "Kağan" unvanı ve Aşina damgasını andıran damgaların (𐰖/𐰗 𐰘/𐰙 𐰚/𐰛) arka yüzünde de βrʸ'n - "Fergana" toponimi görülmektedir.

VII. Batı Köktürk – Panç (Soğd) Prensligi Sikkelerindeki Benzerlikler

Bölgenin siyasî bakımdan Semerkant'tan sonra gelen Panç (Pencikent) prensliğinde olduğu Soğd belgelerinde dile getirilir ve bölgede 693-708 senelerinde *ckʸn cwr βyδk* - **Çakın Çor Bilge** isimli Türk asıllı hükümdar vardır.⁴⁸ Bu hükümdarın *γwβ pncy MRʸn βyδk* - "Panç hükümdarı Prens Bilge" ibaresiyle sikke bastırıldığı bilinmektedir.⁴⁹ Ayrıca bu sikkelerde VII. yüzyılın ilk yarısında Pencikent hükümdarlarının bastırıldığı sikkelerdeki damga, Türk-Runik işaretini andıran (Eski Türkçe 𐰇 "oq"-ok) ve Çaç bölgesinin Tun Yabgu Kağan, Yabgu Kağan ve Yabgu unvanlı sikkelerdeki 𐰈 𐰉 damgalara benzemektedir. Fakat bu damga, onların tersine yukarıya dönük 𐰊 şekilli olup Soğd yazısında *pnicy MRʸn /cmʷky'n* - "Panç sahibi A/Çamukyan" ibaresini bulundurmaktadır.⁵⁰ Ayrıca bu sikkedeki birinci 𐰇 biçimli damga, Batı Köktürk hükümdarı Tardu Kağan (576-603) 𐰈 damgasına oldukça benzemektedir. O. İ. Smirnova, Panç sikkelerindeki damgalardan hareketle burada yaklaşık bir asır hüküm süren sülalenin menşeinin Sirderya (Çaç bölgesi) çevresindeki Türk boylarından biriyle alakalı olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Panç hükümdarlığı,

⁴⁶ Krş. Levha 2. 1, 2-3 - 2. 4, 2-3.

⁴⁷ E. Chavannes, *Çin Yıllıklarına Göre Batı Türkleri*, s. 201-202.

⁴⁸ *Sogdianskiye Dokumenty s Gori Mug. Çteniyey, Perevod, Kommentariy. II. Bölüm: Yuridiçeskiye Dokumenty i Pisma*, Okuyan, çeviren ve yorumlayan V. A. Lívşits, Moskova 1962, s. 47.

⁴⁹ V. A. Lívşits, "Praviteli Pança (Sogdiytsı i Tyurki)", *Narodı Azii i Afriki*, No. 4 (1979), Moskova, s. 5758.

⁵⁰ Smirnova, *Svodnyy Katalog*, s. 230, No. 735.

⁵¹ Smirnova, *a.g.e.*, s. 15, 32.

Divaçtıç (709-722) zamanında Soğd bölgesinin önde gelen gücü olmuş; ancak kendisinden Soğd belgelerinde ve Müslüman kaynaklarında çokça söz edilse de adına bastırılan sikkeler bulunamamıştır. Aksine **Çakın Çor Bilge** (693-708) yönetiminden sonra bastırılmaya başlandığı iddia edilen sikkelerin ön yüzünde *pn̄cy n̄ndβ'mpn̄h* - “Panç kraliçesi Nana” ibaresi, arka yüzünde ise biçimli damga yer almıştır.⁵² Araştırmacılar bu sikkelerdeki damganın **Çakın Çor Bilge** tarafından bastırılan sikkelerdeki biçimli damgayla olan benzerliğine bakarak sikkenin Çakın Çor Bilge'nin kızı adına bastırıldığı kanısına varmışlardır. Yani, kendisi soylu aileden gelmeyen, Soğd asıllı Divaçtıç Çakın Çor Bilge'nin damadıdır ve eşi adına para kestirmiştir.⁵³

VIII. Batı Köktürk – Toharistan Sikkelerindeki Paralel Damgalar

Toharistan bölgesinde bastırılan sikkelerde adı geçen üç bölgedeki sikkelerin damgalarına benzer damgaların (, / , ,) bulunması, duruma netlik kazandırılması ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Bu durumun komşuluk veya karşılıklı etkileşme sonucu olarak çözümlenemeyeceği aşıkârdır. Çünkü, Orta Asya'da birbirine komşu olan bölgelerdeki damga benzerliği belirgin değildir. Hatta damgalardaki bu tür benzerliklerin dönemin siyasi durumuyla açıklanabileceği düşünülmektedir. Bilindiği üzere adı geçen bölgelerden birkaçı Batı Köktürkleri için stratejik açıdan daha önemlidir. Nitekim, 560'lı yıllarda Köktürkler ilk olarak Çaç, Fergana, Uruşa, Soğd ve Buhara'yı Eftalitler'in elinden almış; Toharistan Kağanlığı'nın müttefiki Sasanlılar İran'ın eline geçmiştir. 580'li yıllarda Toharistan, Tardu Kağan tarafından Sasanlılar elinden alınmış ve bu tarihten itibaren bölge Kağanlığın bir parçası haline gelmiştir. Bizce adı geçen bölgelerin, özellikle Çaç ve Toharistan sikkelerindeki benzerlikleri tesadüf değildir. Her iki bölge de Batı Köktürk Kağanlığı stratejisinde önemli bir yere sahiptir.⁵⁴ Nitekim, Çin kaynaklarında da belirtildiği üzere Çaç'taki yönetim, bu kağanlığın daha ilk devirlerinde, yani 605 yılında Aşina soyundan gelen bir hanedana geçmiştir ve Toharistan'da da VII. yüzyılın ilk çeyreğinde Aşina asıllı Yabguluk yönetimi kurulmuştur. Böylece, Çaç Teginleri (605-750) ve Toharistan Yabguları (620-750) gibi Batı Köktürk menşeli sülalelerin ortaya çıkması, her ikisinin kağanlık için stratejik yönden önemini göstermektedir. Ayrıca, Çaç bölgesinin bir dönem Batı Köktürk yönetim merkezine dönüşmesi- bunu bölgedeki Ming-bulak ve Cabguket gibi yerleşim birimleri teyit eder- ve Kağanlığın has sikkelerini aynı bölgede bastırması⁵⁵ buranın önemini göstermektedir. Toharistan'daki 27 küçük devletçik için de Tirmiz, Çağanian, Belh, Huttal, Vahş, Şuman, Aharun, Kobadian gibi başlıca hükümdarlıkların Türk asıllı sülaleler tarafından yönetilmesi⁵⁶ bölgenin stratejik öneminden ileri gelmektedir.

⁵² Smirnova, *a.g.e.*, s. 236, No. 769.

⁵³ Livşits, “Praviteli Pança”, s. 65.

⁵⁴ S. G. Klyaştorıny, *Drevnyeturkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskova 1964, s. 143-144; A. Malikov, “Tyurki v Toharistane”, İMKU, 30, Semerkant 1999, s. 194-195.

⁵⁵ K. Boboyorov, “Tohariston Yabgulari Tarihiga Doir”, *Özbekistan Tarihi*, no. 3 (2003), s. 6-10.

⁵⁶ B. G. Gafurov, *Tadjiki. Dreneşyaya, Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya*, Moskova 1972, s. 227; G. Goibov, *Ranniye Pohodi Arabov v Srednyuyu Aziyu*, Duşanbe 1989, s. 30-31; K. Boboyorov, “Turk Høkonligi Davrida Tohariston”, *Moziydan Sado*, no. 4 (2002), s. 10-11.

Birtakım farklılıklara rağmen Batı Köktürk kağanları tarafından Çaç'ta bastırılan çift portreli sikkeler ve Soğd'un adı geçen çift portreli (*Hatun* unvanlı) sikkelerinde olduğu gibi, Toharistan'ın bu sikkelerinde de Eski Türkleri andıran uzun saçlı, çekik badem gözlü, yuvarlak yüzlü, sakalsız hükümdar ve onun yanında benzer çehreli kadın tasvirleri bulunmaktadır. Ters tarafında biçimli damga ve onun etrafında yazı bulunan bu tür sikkeler, şimdiye kadar araştırmacılar tarafından hep "Çaganiyan sikkeleri" veya "Çaganiyan'ın Eski Türk sikkeleri" olarak adlandırılmış, üzerindeki yazının Baktrice olduğu sanılmış ve tatmin edici bir şekilde okunamamıştır. Örneğin, V. A. Livşits onu soru işareti altında *τον/γρ ζαδο* olarak, E.V. Rtveldze ise *αη(ο) οτι γοαο / γοδα/ο* olarak okumuş;⁵⁷ ama bu kelimelerin tam olarak neye işaret ettiğini açıklayamamışlardır. Bugünlerde bu tür sikkelerin birçok çeşidinin bulunduğu, bazı varyantlarında sikkenin ön yüzündeki çift tasviri çevreleyen *tyw'r'k ... xwβ / [c]pyw?* – "Tohar[istan] hükümdarı / Cabgusu (?)" şeklinde soru işareti altında okunan Soğdça yazının yer aldığı, bazılarında ise sikkenin arka yüzünde damganın sağ ve sol yanında *prn γwβ* – "Kut (sahibi) hükümdar" şeklinde net okunan Soğdca ibareler bulunduğu⁵⁸ açıklığa kavuşmuştur.⁵⁹ Her iki varyantta da Soğdca yazının aynaya tutulduğunda doğru okunabilecek bir şekilde yazılması oldukça ilginçtir.

Bu durum Toharistan sikkelerini bastıran sülalenin Aşina hanedanına yakın olduğunu göstermektedir. Bu sikkeler muhtemelen menşei Batı Köktürklerle dayanan Toharistan Yabguları sülalesi tarafından bastırılmıştır. Toharistan'ın bu tür sikkelerinin Batı Köktürklerle yakından ilgili olduğunu kanıtlayan diğer bir husus da sikkelerin buradaki diğer sikkelerden farklı olarak *bölgenin resmî yazısı olan Baktri yazısıyla değil* Soğd yazısıyla (*prn γwβ* – "İlahi hükümdar") basılmış olmalarıdır. Çoğu uzmanın vurguladığı gibi Kuzey Toharistan'da Soğd yazısının yayılması tam olarak Köktürk Kağanlığı döneminde ve Kağanlıkla ilişkili olarak görülmektedir. Nitekim Peroz sikkelerinin taklit edildiği sikkelerde *kağan* ve *tegin* unvanlarının Soğd yazısıyla olması bu durumu netleştirmektedir.

Bu sikkelerin hem imparatorlukla ilgili süjeler (daha çok Batı Köktürk kağanlarının sikkelerine özgü çift portre) hem de *tyw'r'k* – "Tohar(istan)" toponimi bulundurması şu soruyu akıllara getirir: "Acaba bu sikkeler Çaganiyan'ın değil de Toharistan'ın baş sülalesi Yabgular'a mı aittir?" Bu da sikkelerin, menşei Aşina hanedanına dayanan Yabgular sülalesi tarafından bastırılmış olabileceği ihtimalini arttırır.

Bunların yanısıra bölgede basılmış olan birçok sikke Eski Türklerin karakterini taşımaktadır. Örneğin, araştırmacılarca Kobadian, Tirmiz ya da Çağaniyan'da basıldığı iddia edilen, ön yüzünde Sasanlı prensi IV. Hormuzd tasviri bulunan sikkelerin sağ ve sol tarafındaki kontrmarkt, Batı Köktürklerin "Jabgu" () ve "Tun Jabgu-Kağan" () unvanlı (Çaç bölgesi) sikkelerinde görülen damgayla yakınlık gösterir; ancak onların tersine yukarıya dönük damga (solda) ve biri mezkûr sikkenin bir kısmında bulunan çift kılıç (koş-kılıç) biçimindeki damgayla aynı damga

⁵⁷ Rtveldze, *Drevniye i Rannesrednevekoviye Moneti*, s. 222-223.

⁵⁸ Bk. Levha 2. 2, 4.

⁵⁹ G. Babayarov, A. Kubatin, "Rol' Sogdiyskogo Yazika v Zapadno-Tyurkskom Kaganate", *Endangered Languages and History*, Foundation for Endangered Languages in collaboration with the Academy of sciences of Tajikistan. Proceedings of the Thirteenth FEL Conference 24-26 September 2009, Horog, Tajikistan, (Editors: H. Nazarov, N. Ostler), s. 80-83.

Yer almaktadır.⁶⁰ E. V. Rtveladze de bunlardan hareketle bu tip sikkeleri bastıran hükümdarların Batı Köktürk kağanlarıyla akrabalığı olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹

Bazı araştırmacılara göre Kobadian'da bastırıldığı söylenen, ön yüzünde sağa bakmış hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise “Tun Cabgu-Kağan” ve “Cabgu-Kağan” unvanının olduğu Batı Köktürk Kağanlığı'nın has sikkelerinde görülen damgayla aynı biçimli damganın yer aldığı sikkeler bulunmaktadır.⁶² Şimdilik çok nadir (unique) bulunan bu sikkelerin, Toharistan'ın hangi hükümdarına ait olduğunu söylemek oldukça zordur. “Batı Köktürk hükümdarlarının sikkelerine özgü damganın bu sikkelerde görülmesi nasıl açıklanabilir? Toharistan'da bulunan Batı Köktürk kağanlarından birisi kısa sürede bu sikkeleri bastırması olabilir mi?” Bu soruları kesin olarak bilmek şimdilik mümkün değildir. Bunları soru işareti içinde “Toharistan Yabguları sülalesine ait sikkeler” olarak adlandırmayı öngörmekte, bu sikkelerde Aşına damgasının yer alması ve “kut”, “karizma” anlamını taşıyan Soğdça *prn* sözünün bulunmasını da bunun kanıtı olarak görmekteyiz. Bilindiği gibi, Toharistan'da Soğd dilinin aktif olarak yayılmaya başlaması, bu dili resmî dil olarak kullanan Köktürk Kağanlığı'yla alakalıdır. O halde VII-VIII. yüzyıllara ait Çaç ve Toharistan sikkelerindeki damgaların yakın benzerlik göstermesinin temelinde, Batı Köktürk Kağanlığı'nın yürüttüğü faaliyetler ve bununla ilişkili olarak dönemin Orta Asyasında gelişen etno-kültürel süreçlerin yer aldığı söylenebilir.

Toharistan'daki Tirmiz (Güney Özbekistan) bölgesinin sikkeleri de Türk karakteri taşımaktadır. Özellikle, ön yüzünde uzun, ince bıyıklı, yuvarlak yüzlü, çekik gözlü hükümdar başı tasviri, arka yüzünde ise biçimli damganın yer aldığı İslâm öncesi Tirmiz sikkeleri ayrı bir yer tutmaktadır.⁶³ Bu sikkelerde yer alan damga, Tardu Kağan (576-603) sikkelerindeki biçimli damgayla ve *pncy MR'Yn* /*cm'wky'n* - “Panç sahibi Çamukyan” ibaresiyle basılan Panç (Pencikent) sikkelerindeki biçimli damgayla benzerlik göstermektedir. Çin yıllığı Tang-Shu'ya göre, Ta-mi (Tirmiz)'de yönetim Köktürklerin elinde olup hükümdar da Köktürk soyundandır.⁶⁴ Büyük ihtimalle, bu dönemde Tirmiz'de Köktürk asıllı bir sülale vardır ve mezkûr sikkeleri bastırıştır. İslâm öncesi Tirmiz hükümdarlarının bir İranî unvan olan *Tirmizşahlar* unvanını taşıdıkları da unutulmamalıdır.

Son yıllarda Çaç bölgesinde basılan “Tardu Kağan” unvanlı Tirmiz sikkelerinde ve Batı Köktürlere özgü *Jabgu*, *Cabgu-Kağan* ve *Kağan* unvanlı sikkelerde yer alan damgaların benzerliği araştırmacıların dikkatini çekmiştir. E.V Rtveladze'e göre Köktürkler, Tirmiz'i ele geçirerek yönetimi devralmış ve burayı VIII. yüzyılın ortalarına kadar yönetmişlerdir. Araştırmacıya göre Köktürkler, Toharistan'da ilk olarak 589 yılında görülmüş ve bu tarihten sonra Batı Köktürkler, Tirmiz'i de kendi topraklarına katarak buranın eski sikke basmakalıbının üzerine kendi boy damgalarını yani /

⁶⁰ G. A. Pugaçenkova, E. V. Rtveladze, *Severnaya Baktriya – Toharistan, Oçerki İstorii i Kul'turi: Drevnost' i Srednevekov'e*. Taşkent 1990, s. 134; İlyasov, “Ob Etničeskoj Prinadlejnosti”, s. 57. Bk. Levha 2. 2, 3.

⁶¹ Rtveladze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 119.

⁶² Bk. Levha 2. 2, 2.

⁶³ Bk. Levha 2. 2, 1.

⁶⁴ Ş. S. Kamoliddinov, *İstoriçeskaya Geografıya Yujnogo Sogda i Toharistana*, Taşkent 1996, s. 101.

lir biçimli damgayı bastırmışlardır.⁶⁵ Benzerleri, Çaç bölgesinin Türk yöneticilerine ait sikkelerde oldukça yaygındır.⁶⁶ Bu görüşler, yıllardır Tirmiz bölgesinde kazı yapan arkeologlar Ş.R. Pidayev ve L.S. Baratova tarafından ortak yayınlanan “Erken Orta Çağlarda Tirmiz’de Para Dolaşımı Tarihi Üzerine (К истории денежного обращения раннесредневекового Термеза)” adlı makalede yer almaktadır.⁶⁷

Yukarıda da değinildiği üzere lir biçimli damgaların bulunduğu Tirmiz sikkeleri gibi anepigrafik (yazısız) ↑ oltu biçimli damgayla basılan Tirmiz sikkelerinin de bastırılışı Köktürklerle ilişkilendirilebilir.

Sonuç

Batı Köktürk Kağanlığı tarafından Çaç’ta yani bugünün Taşkent bölgesindeki eski şehir kalıntılarında bulunan yüzlerce Soğdca bronz sikke, sadece barındırdığı Köktürkçe unvanlarla veya Eski Türklere özgü fizikî yapısıyla değil, bünyelerindeki damgalarla da pek çok sembolik işaretleri kendinde saklar ve o dönemin siyasi, kültürel hayatını yansıtacak bilgileri ihtiva ettiği için oldukça önemlidir. Bu sikkelerin Kağanlık tarihinin bilinmeyen sayfasını aydınlatacak bilgilere sahip olması şu özelliklere dayandırılabilir:

- Damgalara, Batı Köktürk Kağanlığı’nın oluşum süreçleriyle ilişkili olarak Eski Türk devlet geleneğine uygun bazı eklemeler yapılır ve bu eklemelerin, hâkimiyet meşruluğu (legitimacy) ile bağlantılı olduğu tespit edilebilir.

- Kağanlığın merkezi sadece Yedisu’da değildir. Kağanlık, kendisine bağlı Çaç, Fergana, Soğd ve Toharistan gibi vasal toprakların yönetim işleriyle de yakından ilgilenmiştir. Dolayısıyla sikkelerde görülen unvanların yanı sıra damgaların da benzerlik taşıması bununla ilişkilendirilebilir. Bu da Çin yıllıkları başta olmak üzere diğer yabancı kaynaklarda geçen bilgileri tamamlamaktadır. Şimdiye kadar Çaç, Fergana ve Toharistan’da Kağanlığa bağlı bir hanedanın kurulduğu yazılı kaynaklardan bilinirken bugünlerde bu bilgiler sikkelerin barındırdığı bilgilerle daha çok netlik kazanmaktadır.

Farklı coğrafyalarda bulunan birkaç prensliğin sikkelerinde neredeyse aynı damgaların görülmesi, o tarihlerde sikkeleri yaptıran hanedanların menşee bağları olduğunu daha açık göstermektedir.

⁶⁵ Başlangıçta Peroz taklidi lir biçimli gümüş sikkeleri araştırmacılar Guftan ve Kobadian’da basıldığını ileri sürmüşlerdir. (Pugaçenkova, Rtveldadze, *Severnaya Baktriya*, c. 134). Ancak, bu tip sikkelerin Termiz’de bastırıldığını savunanlar vardır. (Rtveldadze, *Drevniye i Rannesrednevekovyye Moneti*, s. 213-214). Günümüzde bu düşünce birçok araştırmacı tarafından desteklenmektedir. (Ş. R. Pidayev, L. S. Baratova, “K İstorii Denejnogo Obraşeniya Rannesrednevekovogo Termeza”, *İMKU*, 35, Semerkant 2006, s. 172-182). Ancak, bu tür sikkelerin esas çoğunluğu Termiz bölgesinde bulunması onların Toharistan Yabğuları’na ait olduğu ihtimalini artırır.

⁶⁶ Rtveldadze, *İstoriya i Numizmatika*, s. 119.

⁶⁷ Pidayev, Baratova, “K İstorii Denejnogo Obraşeniya”, s. 172-182.

Kaynaklar

- Al-MOQADDASÎ, Abu, 'Abdallah Mohammad ibn Ahmad Shamsaddin. Descriptio Imperii moslemici. Ed. M.J. de Goeje. BGA. Pars 3. Lugduni-Batavorum 1967.
- ALEMANY, A., "Batı Avrasya Steplerinde Türk ve Alan Halkları Arasındaki Tarihi Bağlantılar", *TÜRKLER II*, Ankara 2002.
- BABAYAR, G., "Yabgu Kağan" Ünvanlı Batı Köktürk Sikkeleri Üzerine", *I. Uluslararası Kocaeli ve Çevresi Kültür Sempozyumu Bildirileri*. Cilt I. Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları 9, Kocaeli 2008.
- BABAYAR, G., *Köktürk Kağanlığı sikkeleri Kataloğu - The Catalogue of Coins of Turkic Qaghanate*, Ankara 2007.
- BABAYAR, G., KUBATİN, A., "K Voprosu Monetnogo Çekana Zapadno-Tyurkskogo Kaganata (Na Osnove Numizmatičeskikh Materialov Taşkentskogo Oazisa)", *Tyurkologiya*, No. 6 (2005).
- BABAYAROV, G., "K İstorii Formirovaniya Zapadno-Tyurkskogo Kaganata", *III. Mejdunarodnyy Tyurkologičeskiy Kongress. Aktual'nyye Problemi i Perspektivi Sovremennoy Tyurkologii (Obşçiy Yazık, İstoriya i Alfavit)*, 18-20 Mayıs 2009, Turkistan 2009.
- BABAYAROV, G., *Drevnetyurkskiye Moneti Çaçskogo Oazisa (VI-VIII vv.)*, Taşkent 2007.
- BABAYAROV, G., KUBATİN, A., "Rol' Sogdiyskogo Yazıkı v Zapadno-Tyurkskom Kaganate", *Endangered languages and History*. Foundation for Endangered Languages in collaboration with the Academy of sciences of Tajikistan. Proceedings of the Thirteenth FEL Conference 24-26 September 2009, Horog, Tajikistan. (Editors: H. Nazarov, N. Ostler).
- BABAYAROV, G., KUBATİN, A., "Zametki o Rannih Monetah Zapadno-Tyurkskogo Kaganata iz Çaçskogo Oazisa", *Kul'turnoye Naslediye*, No. 1 (22), 2009.
- BARATOVA, L. S., *Drevnetyurkskiye Moneti Sredney Azii VIX vv. (Tipologiya, İkonografiya, İstoričeskaya İnterpretatsiya)*. Doktora Tezi, Taşkent 1995.
- BAYTANAYEV, B. A., "Voprosı Lokalizatsii Nudjiketa", *Novıye İssledovaniya po Arheologii Kazahstana. Trudı Nauçno-Praktičeskoj Konferentsii "Margulanovskiye Çteniya - 15"*, Almatı 2004.
- BİÇURİN, N. Y., (İakinf) *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Cilt I, Moskova-Leningrad 1950.
- BOBOYOROV, G., "Türk Hokonligi Davrida Tohariston", *Moziydon Sado*, No. 4, 6 (2002), s. 10-11.
- GAFUROV, B. G., *Tadjiki. Drevneyşaya, Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya*. Moskova 1972.
- GOİBOV, G., *Ranniye Pohodi Arabov v Srednyuyu Aziyu*. Duşanbe 1989.
- İLYASOV, C. Y., "Ob Etničeskoj Prinadlejnosti Praviteley Penjikenta", *Numizmatika Tsentral'noy Azii*, VII. Taşkent 2004.
- KAMOLİDDİNOV, Ş. S., *İstoričeskaya Geografiya Yujnogo Sogda i Toharistana*, Taşkent 1996.
- KLYAŞTORNIY, S. G., *Drevnetyurkskiye Runiçeskiye Pamyatniki Kak İstoçnik po İstorii Sredney Azii*, Moskova 1964.
- LİVŞİTS, V. A., "Praviteli Pañça (Sogdiytsı i Tyurki)", *Narodı Azii i Afriki*, No. 4 (1979).
- LİVŞİTS, V. A., (Okuyan, Çeviren ve Yorumlayan), *Sogdiyskiye Dokumentı s Gorı Mug. Çteniyeye, Pervod, Kommentariy. II. Yuridiçeskiye Dokumentı i Pis'ma*. Moskova 1962.
- MALİKOV, A., "Tyurki v Toharistane", *IMKU*, 30 (1999).
- PİDAYEV, Ş. R., BARATOVA, L. S., "K İstorii Denejnogo Obraşçeniya Rannesrednevekovogo Termeza", *IMKU*, 35 (2006).
- PUGAÇENKOVA, G. A., RTVELADZE, E. V., *Severnaya Baktriya - Toharistan. Oçerki İstorii i Kul'turi: Drevnost' i Srednevekov'e*. Taşkent 1990.

- ROGOJİNSKİY, A. Y., “Tamgi-Petroglifi Srednevekovih Koçevnikov Kazahstana: İtogi Noveyşih İssledovaniy i Perspektivi Dal'neyşego İzuçeniya”, *İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura. Sbornik Materialov Mejdunarodnogo Nauçno-Praktičeskogo Seminara, 30 Noyabrya 2012 g.*, Almatı 2012.
- RTVELADZE, E. V., “Moneti Çaçı s İzobrajeniyem Pravatelya, Vossedayuşçego na Zoomorfnom Trone”, *Taşkent: Vçera i Segodnya*, Taşkent 2007.
- RTVELADZE, E. V., *Drevniye i Rannesrednevekovıye Moneti İstoriko-Kul'turnih Oblastey Uzbekistana*. Cilt I, Taşkent 2002.
- RTVELADZE, E. V., *istoriya i Numizmatika Çaçı (Vtoraya Polovina III – Seredina VIII v. n. e.)*, Taşkent 2006.
- SMİRNOVA, O. İ., *Katalog Monet s Gorodişça Pendjikent*, Moskova 1963.
- SMİRNOVA, O. İ., *Svodniy Katalog Sogdiyskih Monet: Bronza*, Moskova 1981.
- ŞAGALOV, V. D., KUZNETSOV, A. V., *Katalog Monet Çaçı III – VIII vv.*, Taşkent 2006.
- VAYNBERG, B. İ., “Nekotorıye Voprosı İstorii Toharistana v IV-V vv.”, *Buddiyskiy Kul'toviy Tsentr Kara-Tepe v Starom Termeze. Osnovniye İtogi Rabot 1965-1971 gg.*, Moskova 1972.
- YATSENKO, S. A., “O Nekotorih Problemah İzuçeniya Znakov-Tamg Tsentral'noy Azii”, *İstoriko-Kul'turnoye Naslediye i Sovremennaya Kul'tura. Sbornik Materialov Mejdunarodnogo Nauçno-Praktičeskogo Seminara, 30 Noyabrya 2012 g.*, Almatı 2012, s. 68-75.
- YATSENKO, S. A., *Znaki-Tamgi İranoyaziçnih Narodov Drevnosti i Rannego Srednevekov'ya*, Moskova 2001.
- ZUYEV, Y. A., *Ranniye Tyurki: Oçerki İstorii i İdeologii*. Almatı 2002.

